

ТУРЦИЗМИ В ЗАРЯНСКИЯ ГОВОР (УКРАЙНА)

Изучаването на турцизмите в южнославянските езици с различна степен интензивност започва от втора половина на XIX век. Началото на сериозното изучение поставя Ф. Миклошич. Той отделя три периода на интензивното въздействие на тюркоезичните народи.

Първият период е свързан с първите векове на нашата ера. Вторият период настъпва в края на УП век. Третият (най-важният) е свързан с нахлуването на Балканския полуостров османските турци. Този период беше най-продължителния. По време на робството в езика на поробените народи се появяват много заемки от турски, които се отнасят към различни сфери на живота. Обаче влиянието не се ограничи само с лексикални заемки. Има словообразователни заемки (суф. *-джия, -чия, -лия* и др.) и синтактични. Ф. Миклошич към заети от турски словообразователни елементи отнася суфикс *-че* (*аргатче, добитче*), агентивен суфикс *-джия* (*чорбаджия, сагмалджия*), суфикс *-чук* (*зеленчук*), *-лък* (*аргалък, сиромашлък*).

Новата периодизация предложи Н. А. Баскаков. Според неговата периодизация първият период се продължава до IX век. Той се характеризира с проникването в Източната Европа и в Причерноморието хунските племена, чиито ранните съюзи известни с названия хуни, авари, садири, сувари и др., а в по-късно време, започвайки от I У - У вв. н.е., под имена булгари, хазари.

Вторият период (X-XII вв.) се характеризира с проникването на Балканския полуостров огузките племена - узи, ковузи, берендеи, тюрки, каспичи, печенеги.

Третият период Н. А. Баскаков свързва с XIII-XV вв., когато на Балканския полуостров бликнаха племена на кумани и на половци, които изиграха значителна роля в етнообразуването на балканските и унгарските народи.

Четвъртият период (XV-XVIII вв.) свързан с османското завоевание.

Въпреки значителните постижения на славистите и тюрколозите в изучението на тюркското въздействие върху южнославянските езици тук още остава много непроучено и тъмно. Става дума преди всичко за необходимост повече задълбочаване и повече професионално проучване на турцизмите, проникнали в южнославянските езици до пристигане на Балканския полуостров османските турци. В последните

години се разкриха сравнително много лексеми, които можем да ги отнесем към доосманския период.

Известно е, че християнското и мусулманското население на Балканския полуостров не влизало в преки контакти с носителите на арабски и персийски езици и затова тези думи са проникнали в балканските езици чрез турски.

Проникването на лексикални единици от един език в друг е естествен и непрекъснат процес, познат на всички езици. Народите никога не са живели изолирано, а са се намирали в по-близки или по-далечни, преки или косвени, връзки и взаимоотношения помежду си в различните сфери на живота. В лексиката остават съхранени повече или по-малко дълговечно езиковите свидетелства за историческите взаимоотношения между отделните народи.

Лексикално заемане може да става както по пътя на непосредственото устно- разговорно общуване, така и посредством писмено-книжовните контакти. Дали заемането ще се осъществи по единия или по другия начин, зависи от естеството на контактите и връзките между взаимодействащите си езици. Обобщено представено, то може да става:

- посредством културното общуване между народите;
- чрез по-тесни политически взаимоотношения;
- чрез стопанско-икономическите връзки между народите;
- в резултат от териториалните контакта, когато народите съжителствуват на една и съща територия.

Процесите от лексикалните заимствувания могат да бъдат обусловени от два основни вида причини - езикови и извънезикови. Основните извънезикови причини, довели до заемането на думи от други езици в речника на българския език, са от социално-историческо естество. Сред най-значимите причини с извънезиков характер е многовековният живот на българския народ в условията на византийското и османското владичество, при което от езика на потисника по пътя на принудителното двуезичие и триезичие в българския език са проникнали чуждоезикови лексикални елементи.

Много турцизми има и досега в книжовен български език. Тях можем да ги разделим на няколко ЛСГ. Това са названия на растения (*арпаджик, лале, тютюн, гьозум*), инструмента и съдове (*чувал, шише, канак, сандък, тава, кюн*), битови предмети (*юрган, бухча, дюшек, чеиз, парцал, ютия*), облекло (*калпак, джоб, басма*,

гердани), ястия, подправки (*булгур, каймак, каварма, курбан, пача, ракия, суджук, халва, чорба, яхния*) и др.

Някои турцизми се използват в разговорната реч, имат стилистически снижено значение. Такива са, например, *акъл, кандисам, комшия, пишмян, халал, файда, кусур, кахър, зорлян* и други. Много от примерите са имали арабски или персийски произход, т.е. те са заемки и в турски език.

Турцизмите в зарянския говор също можем да ги разделим на няколко ЛСГ.

1. Названия на местности

Баир м. 'хълм' - от тур. *baıır* със същото значение [БЕР, 1: 26].

Връй на баир 'а наскуби трива.

Батак: Фл *'агах фав батака, си умацах гаитити.*

От него - батачен прикм. укр. 'брудний': *Те а батач 'ан патладж 'ан.*

Гьол м. 'голяма локва със застояла вода' - от Тур. *gol* със същото значение [БЕР, 1 : 306]. *Г'ола стуви на край а на с 'елуту*

Дире с. 'река, рекичка' - от тур. със същото значение [БЕР, 1: 326].

Кър м. 'нива, ливада, поле' - от тур. *kır* 'поле' [МРЧД: 232]

Майка ми кунай ф къра. Зим 'ата ф къра, пак зимата ф къшта.

От него прил. кърски: *Тату дунеси кърски дини.*

Ръпа ж. 'дере', укр. 'яруга; яма': *Той жув 'ей наръпата.*

Чийр 'ливада' - от тур. със същото значение *Таа фца ша стуви на он 'аа св 'ат, дурд 'ету ни му умр 'е хаз 'айана, койту ж гу пас 'е ф райскити чири.*

Яз 'река' *Шидим ли н 'еска на йаза? На йаза пусками паткити.*

2. Названия на растения

3.

Арпаджик м. 'дребен лук за разсада' - от тур. *агра* ечемик [БЕР, 1: 16].

Кути арпаджик за расада.

Балдаран м. 'общо название на различни видове плевели с високо стъбло' [МРЧД: 60]:

Накуси балдаран на фцети

Каун м. 'пъпеш' - от тур. *kavun*: *На бустан 'а убраха уже каун 'ти. Нарижу кауна*

Гюзум м. 'гюзум' : *Л 'уба картохли с г 'узум* Лахна 'зеле': *На прат 'аха ф колхоза да збирами лахна; Вариха на гостити лахна с мисо; Л 'уба се 'ежа лахна.*

Дзардзалия ж. 'абрикоса, жерделя': *Ут дзардзалиити були кур 'ема.*

Катюля ж. дюля 'айва': *Прайм ут кат 'ул 'а вар 'ен 'е* Каун 'диня'

Патладжан ч. домати 'помідор': *Ут патладж 'ан и ч 'есан прайм приправа.*

Лексема *чокан, чоканчи, чуқанчи* има две значения в зарянския говор:

1. 'качан' *Л'уба ч 'окан 'чи ут лахната. Де фъргаиш ч 'оканч 'аата?*; 2. 'щиколотка' *Тъй ж си удар 'ах ч 'окай 'читу.*

Много от тези названия има и в книжовен български: *арпаджик, балдаран, гъозум, лале, люляк* и др.

4. Названия на животни

Хайгър м. 'жеребец' - от тур. *augir* със същото значение [БЕР, 1: 6]

Заврадзи хайгъра за столба и фл 'ас у дора.

Катър м. 'домашно животно- кръстоска между магарница и жребец' - от тур. *кайг* със същото значение. Заето е и в сръбски, хърватски, румънски [БЕР, 2: 279]. *Пусни катъра да пасе.*

Мастия ж. 'куче, кучка' [РЧД: 389] *Млакни мастийо!*

Дзвиздак 'коч на две години'

Дзвйска укр. 'однорічна вівця, ярка'

Дзвиска ни са уагни; Дзиска - на п 'ервуа агни Таралѣж м. 'їжак' *С а фчесал кту тарал 'еи!*

Юрдек паток 'качур' *Закули йурдек'а* Юрдѣчка ж. патка 'качка'

5. Названия на инструмент

Калтарма ж. 'поводи на кон' - от тур. *каМигта* издигам, вдигам [БЕР, 2: 205]. *Зими калтармити и виригни кон 'а.*

Кантар м. 'уред за мерене на тегло' - чрез тур. от араб, със същото значение. Заета е и в руски (кантарь), в украински, в албански, в румънски, сръбски, хърватски [БЕР, 2: 209]. *Истигли с кантар 'а.*

Капан м. 'уред, който се залага за ловене на животни' — от тур. със същото значение. Думата е заета и в румънски със значение склад за ядивни продукта, в албански - отвор на под, който се затваря с капак [БЕР, 2: 214].

Тури капана да улувим мишката.

Керпеден м. 'клещи' - от тур. със същото значение: *Дай ми к 'ерп 'ед 'ена да ш 'ч 'ун 'а т 'ел* Сап м. 'дръжка на лопата, мотика, чук и др.' [РЧД: 588]: *Хубуу залуви са за сапъ*

Синджир л/. ‘верига’ - чрез тур. от перс. [МРЧД: 435]: *Врадзи магариту сас синдџира* Тел м.
‘метална жица’ - от тур. *tel* [РЧД: 763]: *Умутай столба с т ’ел*

6. Названия на облекло

Джоб м. ‘джоб’ - от тур. със същото значение [БЕР, 1: 366]: *Тури парити в джоба*. Калпак м.
‘шапка от нестригана кожа’. Думата се употребява и в сръбски, хърватски, словенски, руски,
украински, белоруски, румънски, лужицки [БЕР, 2: 175]. В зарянския говор думата вече не се
употребява, има само дума *шапка*.

Кулан м. ‘ремък’ - от тур. Заета и в румънски, албански, сръбски, хърватски, унгарски [БЕР, 2:
547]: *Заврадзи си кулана*

Терлик м. терлици мн. ‘домашни обувки от дебел вълнен плат или плетени’ [БТР: 852]: *У буй
си терлицити*

Джурап (лит. чорап) - от тур. със същото значение [МРЧД: 592]: *У буй си дџ ’урапит ’е чи ши
замръзнии. Фч ’ера си упрах сичкити дџ ’урапи*.

В едно и също значение се употребяват лексемите:

Чизамл*. чизми мн. ‘чоботи’

Бутуш (лит. ботуш) м. ‘чоботи’: *Мал ’чи, чи и та удара с тва бутуш* Киптйр м.- елек ‘вид
безрукавки’ *Д’аду си ушил киптар* Копчи с. - копче ‘гудзик’ *Си куп ’ах красиви копч ’ата*

Пътура ж.— одеяло ‘ковдра’ *Нейнуту придану — идин топ ч’ерги, души ’ек вълн’ан, йургани,
падушки, пыпури*

Юрган м. - юрган ‘стъобана ковдра’: *На радитил’ти им пустилат йурган и тургат падушкити
ф тачката, и катаят пу улица сас музика. С ’етн ’а с тов йурган ги путфъргат колкуту път
'а.*

7. Названия на ястия

Бахур м. ‘дебело животинско черво’ - тур. *bağır* гърди, черво. В български би трябвало да се
очаква *баур*; *бахур* е под влияние на *мехур* [БЕР, 1: 36].

Пълним бахура с мисо, дџиг ’ер, сланина, ч ’есан, лук и гу тургами да са вари.

Булгур м. ‘едро смляно жито’. Думата от перс, произход чрез тур. е заета в български и
румънски със същото значение [БЕР, 1: 88]: *Ша варим булгур с картохли. Булгура са готви с
младу агни*

Джигер м. - черен дроб ‘печінка’: *Ут дџиг ’ер прайм торта*

Имйш м. - има в преселническите говори две значения: 1. ‘сухофрукти’; 2. ‘солодоші’. В
зарянския говор се употребява в последното значение: *Шида на лафката за имиш. Мама купи
имиш за свадбата — канф ’ети и пр ’аники.*

Каварма ж. 'ястие от късчета агнешко месо, запържено в собствения си сок' - от тур. в същото значение [БЕР, 2: 168]: *Нарижи агниту чи ши варим каварма.*

Каймак м. 'мазен слой, който се образува на повърхността на млякото' - от ту. каутак. Заето е и в румънски, сръбски, хърватски, албански [БЕР, 2: 145]. В зарянския говор - каймак 'вершки' *Удбирами у мл'акуту каймак'а уд кохата. Убири удгор мл 'акуту каймак 'а*

Манджа ж. 'гозба, ястие'. Думата е италианска, а чрез турски тапşıа 'плюскане' е заета в български [БЕР, 3: 645]^А *Сипи ми мандж'а да истива*

Пинджувиш м. 'товста кишка': *Пинжуфиши - диб'елото чарво, гу умиват чисту, с'е вари ф чув 'ей 'а.*

Самун м. 'отделна бройка хляб' - от тур със същото значение [МРЧД: 414].

Из 'еди пулвина самун. Краката му пунт 'екли чисту самун.

У гурт м. 'кисело мляко' [РЧД: 749]: *Ши испийа ина крушка угурт* Ушаф м. 'нарязани и изсушени на слънце плодове' - от тур. със същото значение [РЧД: 751]. В зарянския говор се употребява в значението: 'компот із сухофруктив': *На Кол 'ада варим ушаф. Свари ушаф*
Чорба ж. 'ястие като супа с повече вода и зеленчуци' - от перс, чрез турски.

[МРЧД: 592]: *Боб'ана ч'урба*

Яхния ж. 'ястие с месо и зеленчуци, приготвено с варене'. От перс, чрез турски [МРЧД: 608]. В зарянския говор - хиния: *Мама наготви хинийа ут охчу мисо; И на лукува мандж 'а у нас и думат хинийа.*

Гизлями 'вид тестено изделие': *Мама напрай гизл 'ами с ч 'ур 'еши* Хайвер

м. 'кав'яр, ікра': *Врибата многу хайв'ер*

Курбан м. курбан 'курбан, страва з ягняти': *Сичку, коту ти ша пударии на зим'ата, ша гу пулучии на он 'аа св 'ат: хубуу да пударии прас 'е, то на он 'аа св 'ат ишти рови пат 'ека, койту ша пудари за курбан фца, ш му бьди х 'ет ' хубуу.*

Джумёрки ми. джумерки 'шкварки': *Тупихмимас и съспіанаха дж'ум 'ерки.*

Ишумйк м. извара 'сир' *Фч 'ераутварих ишумик, пак н 'еска ша прайа гизл 'еми* Пача ж. пача 'холодец', но се употребява и заемка от руски *хулудец. Пача уд главата и краката.*

Ракйя ж. ракия 'горілка': *Испий за мойту здрави стакан ракийа.*

8. Названията на постройки и строителни материал и

В зарянския говор има две лексеми със значение 'стъпало': *басамак (в похреб) и стъпачка (ду клуба).*

Басамак м.: *Ид 'ен 'е басамак по-висок уд другийа.*

Дам м. 'помещение за крави': *Въф дами имами де 'а крави*

Джам м. (лит. прозорец) 'вікно': *В машинити уткрити дж'амуи и младити гости драджът т 'ахнити картучки и малки падушки на булката.*

Дувар м. дувар 'мур': *Наишти дувари х 'ет високії.*

Кирѣч м. кереч 'вапно': *Гор 'а билисахми с кир 'еч.*

Кише с. ъгъл 'угол, куток, куточок': *Тава бѣчва тр 'аба да са турни ф тва кише . Кулюба ж.*

1. колиба 'шалаш' *Фч 'ар 'ата жув 'ейат у колиба, р 'адум кучи;*

2. 'будка (собаки)' *Кулибата на кучиту в дора.*

Куптбр м. лятна пещ в двора 'літня піч для хліба у дворі'.

Первас м. перваз 'карниз, выступ': *П'ервазити сас смала, да бѣдат ч'ерни. Дувар сас п 'ервази да ни са цапат.*

Хагъл м. кошара, помещение за овце в двора 'кошара': *Фхагъл 'а драджим фце.*

Много от тези лексеми се употребяват и в метрополия - в разговорната реч и в книжовен език: *хагъл, киреч, тухла, кирпич, керемида.*

9. Роднинските термини Думите *балдѣза* и *баджанак* са единствените сред роднинските термини, конто са турски по произход. Думата *баджанак* има значение 'всеки един от съпрузите на сестри по отношение на другия', тя е производна от тур. *басі* 'по-голяма сестра' [БЕР,

1: 23]: *Ас имам балдѣза и баджанак.*

9. Други названия Бастон: *Три бастон 'а имами дома*

Башка нар. отделно: *Картохлити ги турни башка утлукъ*

Бинѣк нар. бенек: *Са качил бинек на дувар 'а гачи на кон 'а; На збора и са катайм на бинек*

Гибря с. гюбре: *Насипооми гибр 'а ф харман 'а.*

Дамга ж.: *Мойти гашти сад 'ал с дамги Джуна ж.*

устна: *Си накрасих дж 'ун 'ти с памада*

Кадеш м. дим, пушек: *Най ми са нраву, чи литика мириши на кад 'еш, на п 'екану.*

Лихен м. леген: *Млада булка носи лих'ена на старти баби и д'адуи; Имами ц'ал лих 'ен с ч 'ур 'еши.*

Майна: *Майна ти, ти ништу ни знайи.*

Нааркаръ нар.: *Къштата ми стуву нааркаръ р'аката. Сухрата стуву нааркаръ.*

Накуший нар. накушия: *Н'еска синкуту накушийа.*

Таман: *Таман исках да дойа у вас.*

Рахат м. спокойствие: *Устьйна уже на рахат.*

Сакат прил. сакат, куц: *Сакату пати имами дома. Дит 'ету са руди сакатичку.*

Тава ж. тава: *Напрай три тави милина*

Топ м. топ: *Нейнуту придану тр'абуа да бѣди аб'азат'ел'ну - идин топ ч'ерги, души 'ек вълн 'ан, йургани, падушки, пѣтури.*

Файда ж.: *Ква файда да ут 'овам в магазина, кыпу той закрит.*

Хайдутин м. хайдутин, разбойник: *Ф с 'елу фл 'агаха многу хайдутини.*

Хайляк м. мързел: *Ц'ал д 'ен ти й хайл 'ак, ништо ни прайш.*

Хаймана ж. хаймана: *Б'еши хаймана и си устани хаймана. Хайманата м'ата ис с 'елу; Басил такѣф хаймана - ни са запира. Хаймана пак иска л 'ап. Ходи гачи хаймана.*

Хайта ж. хайта: 1. *Ништо хайта кучи пак из 'аде йурд 'ечката; Бабинту хайта, зако ни ма слушааш. Оди куту хайта, н 'ама да са прибир 'е у дора.* 2. *На Новата гудина се пече милина, в нейа се мушка прѣчки, всека прѣчка означава свойу, например, обел'ана полностью прѣчка обозначава мърдз'ел, обел'аната пополам прѣчка, тва й хайтата.*

Хал м. хал, желание: *Н'амам хал да купайа*

Халис: *Халис ши гу билисам; Халис чи тѣй; Халис тугае ша йадѣт. Ти да напрайш халис тѣй, къкту казвам.*

Хапка ж. халка: *На бугата има халка и на прас 'ету.*

Халосан прил.: *Ти ко, гачи халосан.*

Някои от турцизмите се употребяват в зарянский говор само в преносно значение - най-често за характеристиката на човека. Например, лексема *билюк* не се употребява вече в значение 'стадо', а само като наречие в значение 'много': *Идин бил 'ук канига* В преносно значение се употребяват и лексеми: *търла* (кошара): *Т'ева дица са збрали - ц 'ала търла*; *дармбн* (сито, решето): *Мъл 'чи, чи и та напрайа дармон; даул 'барабан': Колку с мой а да йам, ас ко сам даул?*

Лексема *масур* в говорите може да има значения: 1. 'трубка з камиша'; 2. *перен.* 'худа людина' 3. *ткацѣк.* 'шпулька'. В зарянский говор лексема *масурчи* има значение 'бонбони', но вече по-често се употребява и заемка от руски *канфети*: *Мойта баба прай хубави масурчита. Канф 'ети пу-рану прайаха - масурч 'аата.*

Специфичните за зарянския говор са лексеми от турски произход: *чепар* 'единица виміру: один чепар це відстань між двома пальцями - великим і мізинцем': *Тавайа сухра има ч 'етри чепара удгор 'а. С 'еим лукъ и ч 'есана на ид 'ен ч 'епар . Паипалйга. ж. огън 'багаття, біля якого танцюють на Масляницю': Сичката майла са збра да налим паипалйга.*

Пълен пипер само в зарянския говор назовават *раки*.

В зарянския говор няма дума *чиния*, има само *паница*; затова разграничават *дълбока паница* и *плитка паница*: *На фторийа стол нос 'ат на ина гул 'сіма паница прас 'еша глава, украс 'ена сас китка; Дай де 'а паници с хулуд 'еу.*

Някои думи се отличават по семантичен обем. Например, думата *чурба* в зарянския говор има значение 'щерба, розсіл, рідке'.

Много от турските думи, които се срещат в други български бесарабски говори, в зарянски говор не се срещат, вместо тях се употребяват заемки от руски или украински: *банка* (в други говори *буркан*), *похреб* (в други говори *маза*), *занавески* (в други говори *пердички*), *род* (в други говори *сой*), *рост* (в други говори *бой*) и др.

В конкурентната употреба са думите *упашка* - *куйрук*, *шапка*- *калпак*, *гага* - *калхун*, една от които е турска по произход, а друга - славянска. Това явление можем да го обясним със смесен характер на зарянския говор - балкано-тракийски.

Славянският речников пласт в българския език е изконен и най-силен словообразователно. Той сродява българския език с езика на другите славянски народи. От славянски корени са образувани в българския език названията на първичните неща от заобикалящата ни действителност и роднинските термини.

Тюркизми в българските говори и в зарянския се срещат във всички ЛСГ на традиционната лексика.

Най-много заемки от турски сред названия на ястия: *бахур*, *булгур*, *гизлями*, *каварма*, *кайма*, *каймак*, *курбан*, *манджа*, *самун*, *сърми*, *туршия*, *чурба*, *яхния*;

лексика, свързана с овцевъдство: *кръклиги*, *дзвиска*, *сагмалджия*, *чобанин*, *хагъл*, *хазман*, *йарма*;

названия на инструменти: *калтарма*, *кантар*, *капан*, *керпеден*, *сап*, *синджир*, *тел*;

названия на местности: *баир*, *гьол*, *дере*, *ръпа*, *яз*, *кър*;

названия на животни: *хайгър*, *катър*, *мастия*, *дзвизка*;

названия на облекло: *джоб*, *калпак*, *кулан*, *джурап*.

По-малко сред названията на постройки и строителни материали {хагъл, киреч, тухла, кирпич, керемида), названия на растения {арпаджик, балдаран, гьозум, лале, люляк). Само една заемка от турски сред роднинските термини {баджанак).

Много от тях са проникнали от персидски чрез турски: *булгур, синджир, чурба, яхния*; от арабски чрез турски: *агъл, акъл, кантар*; от италиански чрез турски: *манджа*.

Повечето от думите-тюркизми заети от турски със същото значение: *баир, гьол, дере, кър, каун, айгър, катър, кантар, капан, агъл, киреч, синджир, тел, джоб, калпак, кулан, каймак, каварма, самун, ушаф, чорба* и др. Но има и тези, които имат различно значение в турски и български: *арпаджик, баджанак, бахур, манджа*.

Миозина от разглежданите лексеми се срещат и в други балкански езици (гръцки, сръбски, хърватски, албански, румънски): *катър, кантар, киреч, булгур, каймак* и други. Тях се отнасят към лексикални балканизми. Някои от тюркизмите се срещат и в славянски езици: *каун, калпак, кантар, кирпич, чердак*.

В зарянския говор турцизмите също е значителен пласт на езика. Обаче много от турските думи, които се срещат в други български бесарабски говори, в зарянски говор не се срещат, вместо тях се употребяват заемки от руски или украински: *банка* (в други говори *буркан*), *похреб* (в други говори *маза*), *занавески* (в други говори *пердички*), *род* (в други говори *сой*), *рост* (в други говори *бой*) и др.

Специфичните за зарянския говор са лексемите: *чепар* и *раки* ‘пълен пипер’.

Речници

БТР - Български тълковен речник

БЕР - Български етимологичен речник

РЧД - Речник на чуждите думи в български език

МРЧД - Малък речник на чуждите думи в български език.